

Received: 30.12.2019

Accepted: 06.01.2020

Published: 29.01.2020

JOTS, 4/1, 2020: 231-250

Türkiye'deki Eski Uygurca Metin Neşirleri İçin Kullanılacak Harfçevrim ve Yazıçevrim Kılavuzu

*A Manual of Transliteration and Transcription for Old Uyghur Editions
in the Turkey*

ERDEM UÇAR

Prague/Czech Republic
E-mail: merdemu@gmail.com

Transliteration (< trans + literation) is the spelling of words from one script with characters from the another. Transcription (< trans + scription) is the representation of the sound of words in a language using any set of symbols you may care to invent or borrow for the purpose. The article deals with the characters of transliteration and transcription for editing of Old Uyghur texts in Turkey.

Key Words: Old Uyghur, edition, transliteration, transcription.

Türkistan coğrafyasında IV.-X. yüzyıllar arasında baskın bir dil ve kültüre sahip olan İranî menşeli Soğdluların Uygurlara yazı sistemlerini transfer etmesi Eski Türk dili ve kültürü açısından kutlu bir tesadüf olmuş, böylelikle Uygurlar pek çok eseri gelecek asırlara miras bırakabilmiş, bunun neticesinde Uyguristik denilen bir bilim dalı bugün ortaya çıkabilmiştir.

Türklerin muhtemelen VIII. yüzyıldan itibaren kullandığı (Gaiabain 1959: 319-320) Uygur yazısına Kaşgarlı Mahmut, “Türk yazısı” diyerek yazının Türkler arasında sadece çok yaygın olduğunu vurgulamamış, aynı zamanda yazının Türkler tarafından çok fazla özümsemişliğini de dile getirmiştir. Türkler, İslamiyet’i kabul edip Arap yazısına geçtikten sonra da -hatta Moğol istilasından sonraki dönemde de- Türkistan’da ve İstanbul’da siyasî yazışmalar ve bazı edebî eserlerin yazımında Uygur yazısından istifade etmeye devam etmiştir.

Uygur yazısı, Eski Türkçenin yazımında kullanılan alfabeler içinde en yaygın olanıdır ve Soğd yazısının farklı bir varyantıdır (Erdal 2004: 37). Uygurlar, Soğdlulardan aldıkları alfabeyi ellerinden geldiğince Türkçeye uyarlamaya çalışmıştır. Aslında Uygurcada hem Soğd hem de Uygur yazısı kullanılmıştır. İki yazı temelde aynı olsa da Soğd yazısı, Uygur yazısından bazı noktalarda farklılaşmaktadır. Şimdiye kadar elimize ulaşan irili ufaklı yaklaşık 35 adet Soğd harfli metin parçası FEDAKÂR tarafından (1991, 1994, 1996) neşredilmiştir. Bu metin parçalarındaki bazı imlâ özellikleri şunlardır:

1. Uygurca ve alıntı kelimelerde fazlalık *elif* yazımı görülür: **AAZAWN** *ajun*, **ARTAYNKW** *ertijü*, vs.
2. Uygurca ve alıntı kelimelerde eksik ünlülü yazım vardır: **KLB** *k(a)lp* << Skr. *kalpa*, **XNTA** *k(a)nta*, vs.
3. Uygurca ve alıntı kelimelerde kelime başında /a/ bazen tek *elif* ile yazılmıştır: **AÇATY** *açaté* << Skr. *ajita*, **ANTA** *anta*, vs.
4. Uygurca kelimelerde ilk hecede yuvarlak ünlüler bazen *ye*’siz yazılmıştır: **KWK** *kök*, vs. (Fedakâr 1991: 93-98)

Á. VÁMBÉRY (1832-1913) ve W. RADLOFF (1837-1918) ile diğer bazı araştırmacıların erken dönemde neşrettiği birkaç neşir bir kenara bırakılacak olursa, Eski Uygurca metin neşri geleneğinin ilk olarak Almanya’da başladığını söylemek

herhalde yanlış olmayacaktır. Alman arkeologların XX. yüzyılın başında Doğu Türkistan'a düzenledikleri keşif gezilerinin ardından birçok Uygurca yazma Almanya'ya nakledilmiştir. Muhafaza altına alınan malzemeler yine XX. yüzyılın başlarından itibaren belirli aralıklarla neşredilmiştir. Bu neşirlerin ilk hazırlayıcıları olarak F. W. Karl MÜLLER (1863-1930), A. von LE COQ (1860-1930) ve W. BANG KAUP (1869-1934) gibi isimler ilk akla gelenlerdir. Ancak Almanya'daki Eski Uygurca metin neşri geleneğinin ana akımı olan *Türkische Turfan-Texte* serisi 1929'da W. BANG KAUP ile öğrencileri A. von GABAIN (1901-1993) ve R. R. ARAT (1900-1964) tarafından başlatılmıştır. *Türkische Turfan-Texte* serisi on cilt olarak çıkmış ve serinin son cildi 1959'da yayımlanmıştır. Bir müddet ara verilen seri, bu sefer *Berliner Turfantexte* adıyla 1971'de tekrar başlamıştır, ama *Berliner Turfantexte* serisinde, Eski Uygurcanın dışında Orta Asya'daki farklı dil ve yazı sistemlerine ait metinler de neşredilmiştir. Bugün *Berliner Turfantexte* serisinin neşri Brepolis yayınevi tarafından sürdürülmektedir. 2020'nin başı itibarıyla serinin 46. cildi (Moriyasu 2019) yayımlanmıştır. Almanya'nın dışında Japonya'da, Rusya'da, Fransa'da ve tabii Türkiye'de seri halinde olmasa da bazı Uygurca metin neşirleri gerçekleştirilmiştir.

Türkiye'deki metin neşirlerinde genellikle harfçevrim uygulanmadığı, sadece yazıçevrim ile yetinildiği malumdur. Günümüzde Türkiye'de neşredilen Uygurca metin neşirlerinde ise harfçevrimin ve yazıçevrimin birlikte verilmesi yeni başlayan bir uygulamadır ve bu uygulama Türkiye'deki filolojinin kendisinin ortaya koyduğu bir geleneğe bağlı değildir. Türkiye'de kullanılan yazıçevrim işaretlerinde ARAT'ın 1946'da hazırladığı *Türk İlmî Transkripsiyonu Kılavuzu* esas alınmıştır. Bu kılavuzda da sadece yazıçevrim işaretleri hakkında bilgi vardır. Dolayısıyla son yıllarda Uygurca metin neşirlerinde uygulanan harfçevrim ve yazıçevrim işaretleri için ufak değişikliklerle birlikte Klaus RÖHRBORN'un *Uigurische Wörterbuch*'una ve onun *Xuanzang Biyografisi* neşirlerine başvurulmuştur. Bu satırların yazarı da şimdiye kadarki metin neşirlerinde bu sisteme bağlı kalmıştır.

Uyguristik tarihinde, harfçevrim ve yazıçevrim işaretleri konusunda RÖHRBORN'un ve takipçilerinin uyguladığı yöntem (Gießen ve Göttingen ekolü)

ile HAMILTON'un uyguladığı yöntem bilhassa dikkati çekmektedir. Çünkü Türkiye'de, Rusya'da, Japonya'da ve Türkiye'de harfçevrim çoğu zaman neşirlere yansıtılmamış, sadece yazıçevrimle yetinilmiştir.

HAMILTON, iki Uygurca neşrinde (1971, 1986) kendine has bir yöntem benimsemiştir.¹ Buna göre²,

1. Harfçevrim üst, yazıçevrim alt satırda verilmiştir.
2. Harfçevrimde büyük harfler kullanılmıştır.
3. Elif için ' sembolü kullanılmıştır.
4. Harfçevrimde, noktalı *kaf* için **Q** ve noktasız *kaf* için **X** harfi tercih edilmiştir.
5. Harfçevrimde, /ç/ için **C** harfi kullanılmıştır.
6. /v/ için hem harfçevrimde hem de yazıçevrimde **β** harfi kullanılmıştır.
7. Yazıçevrimde yazılmayan ünlüler parantez içinde ayrıca gösterilmemiştir: **KRK'K** *kärgäk*, vs.
8. Metnin harfçevrimi verilmesine rağmen yazıçevrimde *gayın* için **γ**, *kaf* için **q** ve *lı* için de **x** kullanılmıştır.
9. /ı/ için *i* harfi kullanılmıştır.

Gießen ve Göttingen ekolünün bazı temel uygulamaları ise (Röhrborn 2016: 394) şunlardır:

1. Harfçevrim alt, yazıçevrim üst satırda gösterilmiştir.
2. Harfçevrim küçük harflerle verilmiştir.

¹ Bahse konu olan neşirlerde, Türkiye'de kullanılmayan /ä/, /č/, /š/, /ž/ gibi harflerin kullanılmasına konumuzla doğrudan ilgisi olmadığı için değinmeyeceğim.

² HAMILTON'un uyguladığı yöntem büyük ölçüde MORİYASU (1991) ve BARAT (2000) tarafından da benimsenmiş, ama bu araştırmacılar HAMILTON'un kullandığı **β** harfi yerine **V** kullanmıştır. Ancak MORİYASU, *Berliner Turfantexte* serisinin son cildindeki (46) neşrinde ufak değişikliklerle beraber Eski Berlin ekolünün yöntemini benimsemiş ve yine **β** harfinin kullanımına dönmüştür. Onun ufak değişikliklerinden biri ise standart imladan farklı olan imlaların yazıçevrime yansıtılmasıdır. Mesela, yazılmayan ünlülerin altı çizilerek yazıçevrimde gösterilmiştir: *yārlıy*, vs.

3. Elif için ' sembolü kullanılmıştır.
4. Orijinal metinde yazılmayan ünlüler kelimenin harfçevrimi verilmesine rağmen yazıçevrimde parantez içinde ayrıca belirtilmiştir: **krk'k** *k(ä)rgäk*, vs.
5. Orijinal metinde birbiri yerine yazılan ünsüzler kelimenin harfçevrimi verilmesine rağmen yazıçevrimde yine de gösterilmiştir: **yydwrw** *yeürü*, vs.
6. Tek ve çift noktalı *kaf* için **q** ve **q̇** harfleri kullanılmıştır.
7. Noktalı *şın* ve *zel* için **ş** ve **z** harfleri kullanılmıştır.
8. Yazıçevrimde *gayn*, *kaf* ve *hı* ayrıca belirtilmemiş, bunlar için de **g**, **k** ve **h** kullanılmıştır.

Almanya'da ve diğer bazı ülkelerde (Türkiye hariç) uygulanan harfçevrim ve yazıçevrim sistemleri sorununa daha önce RÖHRBORN tarafından değinilmiştir. O, *Türkische Turfan-Texte* ile *Berliner Turfantexte* serisindeki Uygurca metin neşirlerini incelemiş ve *Uigurische Wörterbuch*'tan önce Uygurca metinlerin yazıçevriminde Eski Berlin Ekolü (F. W. K. MÜLLER ve A. VON LE COQ) ve Yeni Berlin Ekolü (*Türkische Turfan-Texte* ve *Berliner Turfantexte* serisi) olmak üzere iki geleneğin mevcudiyetini göstermiştir (2018: 99-115). RÖHRBORN, /y/ ve /q/ ünsüzleri, /d/ ve /t/ ünsüzleri ile /s/, /ş/ veya /z/ ünsüzlerinin gösterimi, eksik veya fazla ünlülü yazım gibi bazı ölçütleri dikkate alarak iki farklı sistemin uygulanışından bahsetmiştir. Ona göre, iki Berlin ekolünde de harfçevrim ve yazıçevrim karışık olarak kullanılmıştır. RÖHRBORN, iki ekolde uygulanan yöntemi *Uigurische Wörterbuch*'ta tamamen terk etmiş, kendine has bir yöntemi benimsemiştir. Kendi yöntemi ve daha önce tatbik edilen uygulamalar hakkında geniş bilgi için bk. Röhrborn 2010: XVIII-XXXIX; 2016: 389-396; 2018: 99-115.

Makale, "teklif odaklı" olduğu için daha önceki uygulamalar hakkında ayrıntılı bilgi verilmeyecektir. Bu konuda RÖHRBORN'un bahsi geçen çalışmalarına bakılabilir. Makalede, sadece Türkiye için Eski Uygurca metin neşirlerde kullanılacak harfçevrim ve yazıçevrim işaretleri hakkında bir taslak önerisi sunulacak ve taslaktaki öneriler kısaca açıklanacaktır.

Teklif edilecek tabloya geçilmeden önce kısaca harfçevrim ve yazıçevrim terimlerine de temas etmek faydalı olabilir. Farklı bir yazı sistemini başka bir yazı

sistemine aktarmanın iki yolu vardır: *transliteration* (< trans+literation) veya harf-çevrim ile *transcription* (< trans+scription) veya yazıçevrim. Harfçevrim farklı bir yazı sistemindeki harfleri nihaî seslik değerlerini dikkate almadan başka bir yazı sistemine birebir olarak ve yorum katmadan aktarma işidir. Yazıçevrim ise farklı bir yazı sistemindeki harfleri seslik değerlerini dikkate alarak ve yorumlayarak başka bir yazı sistemine aktarmak demektir (Clauson 1962: 55-56; Chakraborty-Chakraborty 1976: 238-241; Barat 2000: xviii). Türk filolojisinde bugün **harfçevrim** terimi için *harf çeviri*, *harf çevirisi*, *harf çevrim*, *çeviri harf*, *çeviriharf*, **yazıçevrim** terimi içinde *yazı çeviri*, *yazı çevirisi*, *yazı çevrim*, *çevri yazı*, *çevriyazı* gibi çeşitli Türkçe adlandırmaların ve yazımların tercih edildiği görülüyor. Kullanılan bu terimler ayrı yazıldığı için ve yabancı dildeki aslını tam olarak karşılamadığı için kafa karışıklığına neden olmakta, terimlerin Türkçede yerleşmesinde sıkıntı yaşanmaktadır. Kafa karışıklığının önlenmesi için terimlerin **harfçevrim** ve **yazıçevrim** şeklinde birleşik olarak yazılması ve bu terimlerin kullanımında ısrar edilmesi şüphesiz büyük önem taşımaktadır.

Aşağıda, Soğd ve Uygur harfli metinlerin neşrinde kullanılabilecek harfçevrim ve yazıçevrim işaretlerinin tablosu sunulmuştur:

No	Orijinal Harf	Harf Adı	Harfçevrim	Yazıçevrim
1		elif	A	a/e (başta, ortada, sonda)
				a (nadiren başta)
				é (nadiren ortada, sonda)
2		çift elif	AA	a (başta)
				e (nadiren başta)
3		elif + vav	AW	o/u (başta)
				ö/ü (nadiren başta)
				o/ö/u/ü (nadiren ortada)
4		elif + çift + vav	AWW	o/ö/u/ü (nadiren başta)
5		elif + vav + ye	AWY	ö/ü (başta)
				oy/uy (başta)
6		elif + ye	AY	ı/i (başta)
				é (başta)
				ay/ey (başta, ortada, sonda)
				ı/i (nadiren ortada)

7	ع	elif + çift + ye	AYY	ı/i (nadiren başta)
				é (nadiren başta)
8	و	vav	W	o/ö/u/ü
				w (alıntı kelimelerde)
9	وو	çift vav	WW	ō/ū (nadiren)
				o/ö/u/ü
10	و	vav + ye	WY	ö/ü (ilk hecede)
				oy/öy (ortada ve sonda)
11	ب	be	B	b
				p
				f (nadiren alıntı kelimelerde)
12	چ	çe	Ç	ç
13	د	de	D	d
				t
14	ك	kef	K	k
				g
				ŋ (nadiren)
15	ل	lam	L	l
16	م	mim	M	m
17	ن	nun	N	n
				ñ (y- Ağzında alıntı kelimelerde)
18	نْ	noktalı nun	Ñ	n
				ñ (y- Ağzında alıntı kelimelerde)
19	ك	nun + kef	ŋ	ŋ
20	ن	nun + ye	ñ	ñ (n- Ağzında)
				ñ (y- Ağzında alıntı kelimelerde)
21	خ	kaf	X	q
				ğ
				x
22	خْ	tek noktalı kaf	Ẃ	q
				ğ
				x
23		çift noktalı	Ẃ	q
				ğ

		kaf		x
24		re	R	r
25		sin	S	s
				ş
				z
26		şin	Ş	ş
				j
27		te	T	t
				d
28		ve	V	v
				f (alıntı kelimelerde)
29		ye	Y	y
				ı/i
				é (ortada ve sonda)
				ñ (y- Ağzında alıntı kelimelerde)
30		çift ye	YY	ı/i (nadiren ortada ve sonda)
				é (nadiren ortada ve sonda)
31		zel	Z	z
				s
				j (alıntı kelimelerde)
32		tek noktalı zel	Ż	z
				j (alıntı kelimelerde)
33		çift noktalı zel	Z̈	z
				j (alıntı kelimelerde)

Notlar

Not numaraları, tablonun sol sütununda yer alan numaraları göstermektedir. Açıklamalarda temel olarak Röhrborn 2010: XXXIII-XXXV'teki bilgiler kullanılmıştır:

Not 1. *Elif* harfi Soğd ve Uygur yazısında *nun*'a çok benzer. Bazen bunları birbirinden ayırmak neredeyse imkânsızdır. Geç dönem metinlerinde *elif* ve *nun* birbirine karışmasın diye harfin üzerine bir nokta konmuştur: . Kelime başında

tek *elif* genellikle /e/ karşılığındadır, ancak bazı ünsüz çiftlerinin önünde kelime başında /a/ karşılığındadır (Fedakâr 1991: 96-97; Erdal 2004: 42, dip. 61): **ALP** *alp*, **ARSLAN** *arslan*, vs. Bazı erken dönem metinlerinde kelime içinde fazlalık *elif*lere rastlanır. Bunun nedeni olarak Soğd etkisi düşünülmektedir (Laut 1986: 69-70).

Not 2. **AA** yazımı, genellikle kelime başında /a/ karşılığında olsa da bazı metinlerde kelime başında /e/ karşılığındadır.

Not 3. **AW** yazımı, genellikle kelime başında /o/ ve /u/ karşılığında olsa da Mani çevresine ait bazı Uyghur harfli metinlerde /k/, /g/, /n/, /y/ gibi ünsüzlerin komşuluğunda kelime başında /ö/ ve /ü/ karşılığındadır. Ayrıca, **AW** yazımı Mani çevresine ait metinler ile Soğd harfli metinlerde ilk hece dışında da görülür.

Not 4. **AWW** yazımı, kelime başında nadiren yuvarlak ünlülerin ünlü uzunluğunu ya da yuvarlak ünlülerin ikiz ünlülü olduğunu gösterir (Tezcan 1984: 124b-125a). Uyghurcadaki ünlü uzunlukları için bk. Tuna 1960: 247-248.

Not 5. **AWY** yazımı, kelime başında /ö/ ve /ü/ karşılığındadır, ancak bu üç işaret aynı zamanda kelime başında /oy/ ve /uy/ hecelerini gösterebilir.

Not 6. **AY** yazımı, kelime başında /ı/, /i/ ve /é/ karşılığındadır, ancak bu iki işaret aynı zamanda başta, ortada ve sonda /ay/ ve /ey/ hecelerini gösterebilir. Ayrıca, Soğd harfli metinler ile Mani çevresine ait metinlerde kelime ortasında nadiren /ı/ ve /i/ karşılığındadır.

Not 7. **AYY** yazımı, nadiren /ı/ ve /i/'nin ünlü uzunluğunu ya da ikiz ünlülü olduğunu gösterir (Tezcan 1984: 124b-125a). Uyghurcadaki ünlü uzunlukları için bk. Tuna 1960: 247. Ayrıca, **AYY** yazımı, bazen kapalı /é/ karşılığındadır.

Not 8. Uyghur yazısında, **W** harfi kelime başında olmaz. İlk hecede genellikle /o/ ve /u/ karşılığında, bazen /ö/ ve /ü/ karşılığındadır. Ayrıca, alıntı kelimelerde çift dudak ünsüzü /w/'yi gösterebilir.

Not 9. Nadiren görülen **WW** yazımı, kelime içinde ve sonunda yuvarlak ünlülerin ünlü uzunluğunu ya da onların ikiz ünlülü olduğunu gösteriyor olabilir. Ayrıca, geç dönem metinlerinde **WW** yazımı /o/ ve /ö/ karşılığında olmuştur.

Not 10. Uygur yazısında, WY yazımı, ilk hecede /ö/ ve /ü/ karşılığında, bu yazım aynı zamanda kelime içinde ve sonunda /oy/ ve /uy/ hecelerini gösterebilir.

Not 11. B işaretinin harfçevrimi şimdiye kadar P harfi ile temsil edilmiştir, alfabedeki sırasına göre B ile gösterilmesinin daha doğru olabileceğini düşünüyorum. B harfi, Türkçe ve alıntı kelimelerde hem /b/ hem de /p/ karşılığında. Ayrıca, Mani çevresine ait metinlerde alıntı kelimelerde /f/ karşılığında da olabilir. Bazı metinlerde, B işaretinin üzerine veya altına bir veya iki nokta konabilir, o zaman işaret alıntı kelimelerde /f/ karşılığındadır. Bu durumlarda işaretin harfçevrimi **Ḃ** ile gösterilecektir.

Not 13. Uygur yazısında D harfi geç dönem metinlerinde /t/ karşılığında da olabilir. /t/ ve /d/'nin birbiri yerine yazımı (Dental Konfusion) Mongolizm ile açıklanamaz, zira bu yazım özelliği erken dönem metinlerinde de görülür. Bu yazımın nedeni Eski Türkçenin fonolojisiyle ilgili olmalıdır (Tezcan 1984: 125a; Erdal 2004: 67-69).

Not 14. Uygur yazısında K harfi, Türkçe kelimelerde ön damak sedasız /k/ ve sedalı /g/ için ortaktır, ancak alıntı kelimelerde arka damak ünlüleriyle de kullanılabilir. Ayrıca, *Maitrisimit*'te geniz /ŋ/'si karşılığındadır.

Not 15. Soğd alfabesinde aslında *lam* yoktur, Uygurlar Soğd alfabesindeki *re* işaretinin altına çengel koyarak *lam* harfini icat etmiştir. Uygurca yazmalarda bu çengel çoğu zaman unutulur ve /l/'nin /r/, /n/ ve *elif*ten ayrılması epey güçleşebilir (Tezcan 1984: 125a).

Not 18. Uygur yazısında N harfi aslında büyük oranda *elif* ile aynıdır. Bk. yukarıda **Not 1.** Ancak Uygur yazısında *elif* ve *nun* birbirine karışmasını diye *nun*'un üzerine bazen nokta konmuştur: . Soğd yazısında *nun*'un altına bazen bir veya iki nokta da konabilir. Tek veya çift noktalı olsun, noktalı *nun* harfi harfçevrimde **Ṅ** ile gösterilecektir.

Not 19. Uygur yazısında /ŋ/'nin bazen nadiren de olsa çift *nun* + *kef* ile yazımına rastlanır.

Not 20. Uygur yazısında NY yazımı, n-Ağzında /ñ/ karşılığında, y-Ağzında ise sadece alıntı kelimelerde /ñ/ karşılığındadır.

Not 21-22-23. Uygur ve Soğd yazısında, *kaf*'a tek veya çift nokta konması /q/, /ğ/ ve /x/ ünsüzlerinin birbirinden ayrılması için yapılmıştır. Buna göre, tek noktalı *kaf* /x/, çift noktalı *kaf* /q/ karşılığında olmuştur, ama bunlar hiçbir zaman düzenli olmamıştır (Tezcan 1984: 125a). Tek noktalı *kaf*'ın harfçevrimi **X̣**, çift noktalı *kaf*'ın harfçevrimi ise **X̣̣** ile gösterilecektir. Eğer harf noktasızsa, *kaf* harfi **X** ile temsil edilecektir.

Not 25. Erken dönem metinlerinde /s/ ve /ş/ ünsüzleri birbirinden farklı yazılır, /s/ harfinin alt ucu sola doğru yatıkken, /ş/ harfinin alt ucu aşağıya doğrudur. Daha sonraki metinlerde ve çoğu Uygurca yazmada S harfi /s/ ve /ş/ için ortak olmuştur (Tezcan 1984: 125a). Geç dönem metinlerinde, S harfi /z/ karşılığında (Sibilanten-Konfusion) olabilir. Bu durum Moğol etkisi ile açıklanmaktadır.

Not 26. Uygur yazısında, altta çift noktalı Ş harfi /ş/ karşılığındadır, ancak bu yazım düzenli değildir (Tezcan 1984: 125a). Geç dönem metinlerinde, Ş harfi ayrıca /j/ karşılığında da olabilir.

Not 27. Uygur yazısında, T harfi, geç dönem metinlerinde aynı zamanda /d/ karşılığında da olabilir. Bk. yukarıda **Not 13**.

Not 28. Uygur yazısında, bilhassa geç dönem metinlerinde V harfi *ye* harfi ile neredeyse aynıdır (Tezcan 1984: 125a). Harf, Türkçe ve alıntı kelimelerde /v/, ama alıntı kelimelerde sadece /f/ karşılığındadır.

Not 29. Uygur yazısında, Y harfi, /ı/, /i/ ve /é/ için ortaktır, ancak bu harf aynı zamanda /y/ ünsüzünü de karşılar. Ayrıca, Uygur yazısında /v/ ve /y/ ünsüzlerini gösteren harflerin neredeyse birbirinin aynı olduğuna dikkat edilmelidir.

Not 30. Uygur yazısında, nadiren görülen çift *ye* YY yazımı, kelime içinde /ı/ ve /i/'nin ünlü uzunluğunu ya da ikiz ünlülü olduğunu gösterir (Tezcan 1984: 124b-125a). Uygurcadaki ünlü uzunlukları için bk. Tuna 1960: 247-250.

Not 31. Uygur yazısında, ▲ Z harfi, /z/ ünsüzünü karşılamakla beraber, geç dönem metinlerinde aynı zamanda /s/ ünsüzünü de gösterir. Ayrıca, alıntı kelimelerde /j/ karşılığındadır.

Not 32. Soğd yazısında her zaman, Uygur yazısında ise bazen Z harfinin altında nokta vardır: ▲ . Tek noktalı zel harfçevrimde Z ile gösterilecektir.

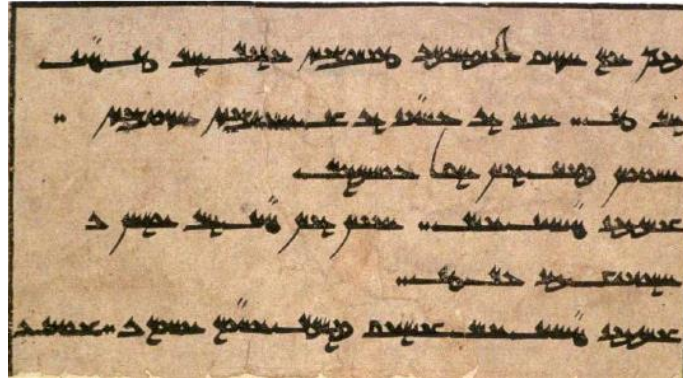
Not 33. Çift noktalı zel ▲ Z harfi, Soğd yazısında ve erken dönem metinlerinde /z/ karşılığındadır. Çift noktalı zel, harfçevrimde Z ile gösterilecektir. Geç dönem metinlerinde alıntı kelimelerde aynı zamanda /j/’yi gösterir.

Önerdiğim harfçevrim ve yazıçevrim tablosu için iki tane örnek metin sunmak istiyorum.

İlk örnek metin, tahta baskılı U 4688 (T II S 63)³ numaralı parçaya aittir.

İkinci örnek metin ise, erken dönem Mani çevresine ait U 168 II (T II D 173a II)⁴ numaralı parçaya aittir.

Örnek Metin I

1. KYM AWL AASNW DYNBARWKY TWYRWMYS AYLYK LAR TA XAN
kim ol aşnudin berüki törümiş éliglerte qan-
2. LAR TA ,, AAYAZ LY YAXYZ LY ÇA AANWMYS AASWNMYS ,,

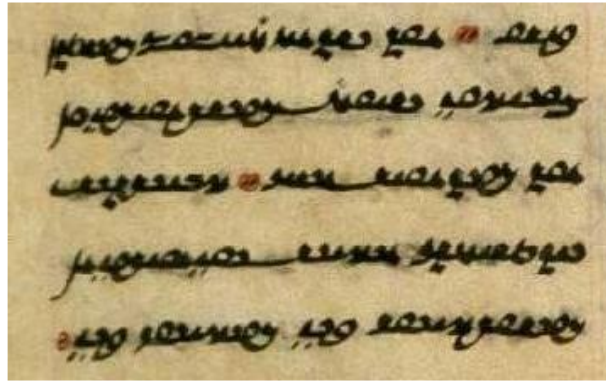
³ Parçanın resmi, *Turfanforschung Digitales Turfan-Archiv*'in web adresinden (www.turfan.bbaw.de) alınmıştır. Parçanın en son neşri için bk. Nakamura 2006: 51-53.

⁴ Parçanın resmi, *Turfanforschung Digitales Turfan-Archiv*'in web adresinden (www.turfan.bbaw.de) alınmıştır. Parçanın en son neşri için bk. Clark 2017: 82-88.

larta „ ayazlı yağızlıca anumış aşunmış „

3. AARTWX BWYAN LYX ALB YWRAKLYK
artuq buyanlığ alp yürekliğ
4. ÇYNKKYZ ĞAXAN NYNK „ AAYYX LYX ĞAN LAR AWLAX Y
çingiz qagannıñ „ ayığlığ qanlar ulağı
5. AALTYNÇ KAZ YK TA „
altınç kezigte „
6. ÇYNKKYZ ĞAXAN NYNK ÇYNLAYW BYLKA AWĞWL AWXWL Y „ ÇYNTAN Y
çingiz qağannıñ çınlayu bilge oğul oğulu „ çintanı

Örnek Metin II

1. BARW „ AWL YRL AX ĞANÇWÇY KWYRTLA
berü „ ol y(a)rlağqançuçı körtle
2. MWYNSWZ YRAWĞ KWYRK AWNKWZ WN
münsüz y(a)ruq körkünüzün
3. AWL KWYL AWNK AYRNY „ SVAYKLYK
ol külünj érne „ s(e)vigliğ
4. YAL TRAXLY AYSAYK YWZAWNKWZ AN
yaltrağlı isig yüzünjizen
5. KWYRWK SAYWR BYZ KWYSAYWR BYZ „
körügseyür biz küseyür biz „

Değerlendirmeler

Yukarıdaki açıklamaların neticesinde ortaya çıkan sonuçlar şunlardır:

1. Türkiye’de veya başka bir ülkede hazırlanacak Uygurca metin neşirlerinde metnin harfçevriminin verilmesi artık bir teferruat değil, zorunluluk hâline gelmiştir. Harfçevrimi olmayan bir neşrin metin ne kadar kıymetli olursa olsun değerinden çok şey kaybedeceği aşikârdır. Diğer taraftan, yukarıdaki tabloda önerilen işaretler Uygurca bir metnin harfçevriminin ve yazıçevriminin birlikte verildiği bir neşirde kullanılmak üzere tasarlanmıştır. Eğer sadece yazıçevrim yapılacaksa tablodaki işaretlerin bir anlamı olmayacaktır. Mesela, orijinal metinde kelime **AALDWN** şeklinde yazılmış olsun. Okuyucu orijinal metinde kelimenin *dal* ile yazıldığını harfçevrimde göreceği için kelimenin yazıçevriminin *altun* şeklinde ayrıca belirtilmesine gerek kalmayacaktır. Aynı şekilde, **SWYSLAYW** şeklinde yazılan bir kelimenin harfçevrimi verildiği için kelimenin *sözleyü* şeklinde yazıçevriminin yapılmasına gerek yoktur. Birkaç örnek daha vermek gerekirse, **KWYSATMAK** ve **AWYTWN** şeklinde yazılan kelimelerin yazıçevrimi *küzetmek* ve *üdüñ* şeklinde değil, *küzetmek* ve *üdüñ* şeklinde yapılması gerekmektedir. Bu konuya kısaca da olsa yazımın bir bölümünde (Uçar 2018: 117-118) daha önce değinmiştim.

Ayrıca birbiri yerine yazılan ünsüzlerin yazıçevrimde ayrıca belirtilmesi okuyucunun kafasını karıştırabilir.⁵ Yazıçevrim satırı metnin seslik değerlerinin tam olarak sunulduğu yerdir, yani okuyucu bu satırda kelimenin nihaî ve etimolojik okunuşunu görecektir. Okuyucunun yazıçevrim satırında birbiri yerine yazılan ünsüzleri *ƚ*, *ɖ*, *ʂ*, *ʐ* gibi altı noktalı harflerle görmesine gerek kalmayacaktır. Ancak nâşir bunları yazıçevrimde ayrıca belirtmek isteyebilir. Bu tercihin yanlış olduğu kesinlikle söylenemez.

2. Yukarıda sunduğum tablo İslamî dönem Uygur harfli metinlerin neşri için tam olarak uygun olmayabilir, çünkü İslamî dönem Uygur harfli metinler hem dil hem de imlâ bakımından klasik Uygurca metinlerden bazı noktalarda

⁵ Şimdiye kadar çıkan mevcut neşirlerde bu durum için birbirine zıt uygulamaya rastlanmaktadır (Röhrborn 2016: 394, dip. 23). Mesela, orijinal metinde **AATYR** şeklinde yazılan kelime Gießen ve Göttingen ekolünde *ağır-* şeklinde gösterilirken Berlin ekolünde *ağır-* şeklinde gösterilmiştir.

farklılaşmaktadır. Dolayısıyla, tabloyu kullanacaklar bu ayrıntıya dikkat etmelidir.

3. HAMILTON'un yaptığı gibi harfçevrimin üst satırda, yazıçevrimin de hemen altında olması daha doğrudur, çünkü okuyucu ilk önce orijinal metnin nasıl yazıldığını görmek isteyecek ve karşılaştırmayı daha kolay yapabilecektir.

4. HAMILTON'un yaptığı gibi harfçevrim işaretlerinin büyük harflerle gösterilmesi daha uygundur. Böylelikle harfçevrim ve yazıçevrim birbirinden daha net olarak ayrılacaktır.

5. HAMILTON, iki Uygurca neşrinde de (1971, 1986), orijinal metinde yazılmayan ünlüleri parantez içinde göstermemiştir. Bu tercih oldukça mantıklı gözüküyor. Eğer bir metnin harfçevrimi ve yazıçevrimi birlikte verilmişse, okuyucu harfçevrimde ünlünün işaretlenmediğini görüyorsa, bunu yazıçevrimde tekrar belirtmenin bir gereği olmayacağı düşünülebilir. Örnek vermek gerekirse, **AATLX** ve **KRKAK** şeklinde ünlüsü yazılmayan kelimelerin yazıçevrimi *atl(ı)g* ve *k(e)rgək* şeklinde değil, *atlıg* ve *kergek* şeklinde yapılmıştır. Ancak metnin nâşiri yazılmayan ünlüleri ayrıca belirtmek suretiyle metnin yazım özelliklerini ilk bakışta fark ettirmek isteyebilir. Dolayısıyla, yazılmayan ünlülerin parantez içinde ayrıca gösterilip gösterilmemesi tamamen nâşire ait bir tercih olacaktır.

6. Harfçevrimde *elif* harfinin, şimdiye kadar ' sembolüyle (Apostroph) temsil edildiği görülüyor. Bence **A** ile gösterilmesi gerekmektedir. Latin yazısı dışında farklı bir yazı sisteminin harfçevrimi yapılacaksa, iki farklı yazı sistemi arasındaki birebir denklikler "harflerle" sağlanmalıdır. *Elif* ' harfçevrimde ' işaretiyle temsil edildiğinde, harfin Latin yazısında temsili bir "sembolle" sağlanacaktır. *Elif*'in ' ile işaretlenmesinde galiba İranistlerin etkisi olmuştur.

7. Uygur yazısında, /ğ/, /q/ ve /x/ ünsüzleri için "teoride" üç harf kullanılmıştır: 𐰉 𐰊 𐰋 . Buna göre, tek noktalı *kaf* /x/, çift noktalı *kaf* /q/ karşılığında olmuştur, ama bunlar hiçbir zaman düzenli olmamıştır. Bu nedenle, *kaf*lı kelimelerin okunuşunda etimolojik okunuş benimsenmeli ve harfteki noktalara her zaman güvenilmemelidir. Fark edileceği üzere, aslında harfin gövdesi üçünde de aynıdır, çünkü Uygurların alfabelerini miras aldığı Soğd yazısında başta ve ortada *gimel* ile *heth* aynıydı, bu nedenle Uygurlar bu işareti /ğ/, /q/ ve /x/ için

ortak kullanmıştır (Clauson 1962: 102; Kara 1996: 539). Bununla beraber, Soğdçada *ḥeth* harfi hiçbir zaman /q/'yı göstermemiştir (Sims-Williams 1981: 355). Dolayısıyla, Uygur yazısındaki *kaf*'ın harfçevriminin **X** ile gösterilmesinin yanlış olamayacağı söylenebilir.⁶ Aslında, daha önce bunu kısmen HAMILTON (1971, 1986) uygulamıştı, ama onun uygulaması biraz daha farklıydı. Tek veya çift noktalı *kaf* için **Q**, noktasız *kaf* içinse **X** işaretini kullanmıştı. Ben üç harf için harfçevrimde **X** işaretinden faydalanılıp noktalarının da aynı şekilde gösterilmesi gerektiğini düşünüyorum. Noktasız *kaf*'ı **X**, tek noktalı *kaf*'ı **Ḫ** ve çift noktalı *kaf*'ı da **Ḫ** ile gösterdim. Bunun yerine **Q** işareti de kullanılabilir -ki bugün ekseriyetle **Q** kullanılıyor-, ama bu tercihte *kaf*'ın noktalı şekillerini harfçevrimde göstermek için ekstra yazı tipine ihtiyaç duyulacaktır. Hâlbuki **Ḫ** ve **Ḫ** işaretlerini herhangi bir evrensel kodlu yazı tipiyle farklı bir yazı tipi kullanmadan yazmak mümkündür.

Yukarıdaki tabloda dikkati çeken en önemli farklılıklardan biri şüphesiz yazıçevrimde *ğ*, *q* ve *x* harflerinin varlığıdır. Yazıçevrimde *ğ*, *q* ve *x* harfleri şimdiye kadar Türkiye'deki metin neşirlerinde kullanılmamıştır. Türkiye'de kullanılan Latin alfabesinde *q* ve *x* mevcut değildir. Aslında Türkçe kelimelerde *k*, *g* ve *h* harfleri yanlarındaki ünlülerin durumuna göre ön veya arka damak niteliğini gösterme özelliğine sahiptir. Bunlar için *g-ğ* ve *k-q* şeklinde bir ayrıma gitmeye gerek var mıdır? Türkçe kelimeleri düşündüğümüzde, aslında neşir harfçevrim ile verilmişse bunları ayrıca belirtmek “çoğu zaman” gerekmez. Ama başka etkenleri de göz önünde bulundurursak *g-ğ* ve *k-q* şeklinde bir ayrıma gitmenin ve *x*'yi yazıçevrimde ayrıca belirtmenin daha doğru olabileceği söylenebilir. Bu etkenleri kısaca şöyle özetleyebiliriz:

a. Uygurcadaki Sanskritçe alıntılarda görülen **X** harfi farklı ünsüzleri de temsil edebilmektedir. **X** harfinin Türkçe kelimelerde olduğu gibi beraberindeki ünlülere göre her zaman gerçek niteliğini gösterdiği söylenemez (Röhrborn 1988: 232-243; Erdal 2002: 3-23). Mesela, Uygurca metinde **MXWRKY** olarak ya-

⁶ ERDAL da Uygurcadaki *kaf*'ın **X** ile temsil edilmesi gerektiğini söylemektedir (2002: 5, dip. 6).

zılan Sanskritçe *mahoraga* kelimesinin *mahoragé* şeklindeki yazıçevrimi bizi yanıltabilir. Bu nedenle kelimenin *maxoragé* şeklinde gösterilmesi daha doğru olacaktır.

b. Uygurcada /x/'li olduğundan emin olduğumuz bazı kelimeler vardır, mesela *oxşa-*, *yaxşı*, vs. (Erdal 2004: 77-78). Uygurca metinde **AWXSAYWR** şeklinde yazılan bir kelimenin olduğunu düşünelim, bu kelimenin yazıçevrimini *ohşayur* şeklinde göstermek yerine *oxşayur* olarak göstermek okuyucu açısından elbet daha faydalı olacaktır. Böylelikle okuyucu burada arka damak ünsüzü x'yı daha kolay fark edecektir.

c. Türkçe kelimelerin harfçevrimi ve yazıçevrimi birlikte gösterildiğinde belki *ğ*, *q* ve *x* harflerinin yazıçevriminde ayrıca belirtilmesi pratik açıdan yararlı olabilir. Bir filolog veya araştırmacının neşirdeki harfçevrim satırına nazaran yazıçevrim satırından daha fazla istifade edeceği daha muhtemeldir. Yazıçevrim satırında kelimelerde *ğ*, *q* ve *x* harflerini okuyucunun ilk bakışta fark etmesi onlar için elbet daha kolay olacaktır.

d. Burada *ğ*'nin kullanımı belki biraz riskli olabilir. CLAUSON, Eski Türkçenin sözlüğünde arka damak sedalı ünsüzü için *ğ* harfini kullanmıştı, mesela *oğul* (1972: 83b). Bugün Türkiye Türkçesinde *ğ* harfi seslik bakımdan diğer Türk dillerindeki gibi sadece sedalı arka damak ünsüzünü temsil etmemektedir. Belki okuyucu açısından *ğ* harfi biraz kafa karışıklığına sebep olabilir. Ancak yine de *ğ* gibi bir harf yerine *ğ* kullanmak elbet daha iyi olacaktır.

8. Uygur ve Soğd yazısındaki harfinin harfçevriminin **P** ile değil **B** ile yapılması daha doğrudur.

9. Altta çift noktalı **Ş** harfinin bazı neşirlerde **ş** ile gösterildiği görülüyor. Bu işaretin altına nokta konmasına gerek yoktur, çünkü harfin **S**'den farklı olduğu **Ş** ile işaretlenerek zaten belirtilmiştir. Ancak **S** harfi ile ilgili olarak başka bir sorun daha vardır. Uygur yazısında **S** harfi /s/, /ş/ ve /z/ için ortak olmuştur. Bu harfin kullanıldığı durumlarda işaretin harfçevrimi **S** ile yapılmalı, ama bu işaretin /s/, /ş/ ve /z/ karşılığında olabileceği hesaba katılmalıdır.

10. Noktalı gövdelere sahip Uygurca harflerde noktalar harfin orijinalinde nerede ise, harfçevrimde de çoğunlukla aynı yere konmuştur: **Ė, Ė, Ė, Ė, Z, Z**.

Kaynakça

ARAT, R. R. (1946). Türk İlmî Transkripsiyonu Kılavuzu, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

BARAT, K. (2000). Xuanzang: the Uygur-Turkic Biography of the Seventh-Century Chinese Buddhist Pilgrim; Ninth and Tenth Chapters, Bloomington: Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies.

CHAKRABORTTY, A. R. & B. CHAKRABORTTY (1976). "On Transcription and Transliteration", *Annals of Library and Information Studies*, 23/3: 238-241.

CLARK, L. (2017). Uygur Manichaeian Texts III: Ecclesiastical Texts Texts, Translations, Commentary, Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.

CLAUSON, Sir G. (1962). *Turkish and Mongolian Studies*, London: Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland.

CLAUSON, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

ERDAL, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: Brill.

ERDAL, M. "On the frontness opposition in loanwords in Old Uygur", *Nairiku Ajia gengo no kenkyu [Studies on the Inner Asian Languages]*, 17: 3-23.

FEDAKÂR, D. (1991). "Das Alttürkische in sogdischer Schrift, Textmaterial und Orthographie (Teil I)", *Ural-Altäische Jahrbücher Neue Folge*, 10: 85-98.

FEDAKÂR, D. (1994). "Das Alttürkische in sogdischer Schrift, Textmaterial und Orthographie (Teil II)", *Ural-Altäische Jahrbücher Neue Folge*, 13: 133-157.

FEDAKÂR, D. (1996). "Das Alttürkische in sogdischer Schrift, Textmaterial und Orthographie (Teil III)", *Ural-Altäische Jahrbücher Neue Folge*, 14: 187-205.

GABAIN, A. von (1959). "Eski Türkçenin Yazı Dili", *Çev. S. PAYLI, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1959*: 311-329.

GARFIELD, E. (1974-1976). "Transliteration, Transcription, Translation", *Essays of an Information Scientist*, 2: 254-256.

HAMILTON, J. R. (1971). *Manuscrits ouïgours de Touen-Houang, le conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ouïgoure: manuscrits ouïgours de Touen-Houang*, Paris: Klincksieck.

HAMILTON, J. R. (1986). *Manuscrits ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-Houang I-II*, Paris: Peeters.

KARA, G. (1996). “Aramic Scripts for Alataic Languages”, *The World’s Writing Systems*, Eds. P. T. DANIELS & W. BRIGHT, Oxford University Press, New York-Oxford: 536-558.

LAUT, J. P. (1986). *Der frühe türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäler*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

MORIYASU, T. (2019). *Corpus of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road*, BTT 46, Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.

MORIYASU, T. (1991). *Uiguru manikyoshi no kenkyu [A Study on the History of Uygur Manichaeism]*, *Saka daigaku bungakubu kiyo [Memoirs of the Faculty of Letters Osaka University]*, 31/32: 1-248.

NAKAMURA, K. (2006). “Uigunibun ‘seizu temuni sokui kinen butten’ shuppan no rekishi haikai-U 4668 (T II S 63), *U 9192 (T III M 182) no bunseki o tsujite” [Historical Backgrounds of the Publication of Uigur Buddhist Texts Commemorating Temür Qayan’s Enthronement: Re-examination of the Colophons Found in U 4668 (T II S 63) and *U 9192 (T III M 182)], *Nairiku Ajia gengo no kenkyu [Studies on the Inner Asian Languages]*, 21: 49-91.

RÖHRBORN, K. (1988). “Zur Darstellung der Gutturale in den indischen Fremdwörtern des Uigurischen”, *Central Asiatic Journal*, 32/4: 232-243.

RÖHRBORN, K. (2010). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, I: Verben, Band 1: ab- äzüglä-*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

RÖHRBORN, K. (2012). “Uygur Filolojisinde Üç Yayım Metodu”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 9/3: 7-24.

RÖHRBORN, K. (2016). “Turkologie, Iranistik und das Uigurische Wörterbuch”, eine hundertblättrige Tulpe: *Bir şadbarg lāla*, Festgabe für Claus SCHÖNIG, Ed. I. HAUENSCHILD et al., Klaus Schwarz Verlag, Berlin: 389-396.

RÖHRBORN, K. (2018). “Die Umschrift des Uigurischen: die Berliner Schulen und das uigurische Wörterbuch”, *Language, Society, and Religion in the World of the Turks*,

Festschrift for Larry CLARK at Seventy-Five, Ed. Z. GULÁCSI, Brepols Publishers, Turnhout (Belgium): 99-115.

SIMS-WILLIAMS, N. (1981). “The Sogdian Sound-System and the Origins of the Uygur Script”, *Journal Asiatique*, 269: 347-360.

TEZCAN, S. (1984). “Uygur Alfabeti”, *Türk Ansiklopedisi*, C. 33, Milli Eğitim Basımevi, Ankara: 121-126.

TUNA, O. N. (1960). “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1960: 213-282.

UÇAR, E. (2018). “«Etik, Eleştiri Anlayışımız ve Altun Yaruk Sekizinci Kitap Üzerine» Başlıklı Yazıya Cevap”, *Journal of Old Turkic Studies*, 2/2: 98-143.